دەستنووسە کوردییەکانی کتێبی (الأمثال والحکایات) چەند سەرنجێکی زارناسی

سوداد ڕەسووڵ (١)

(١- ٢)

پێشەکی

بڵاوکردنـەوەی کتێبـی (الأمثـال والحکایـات) وەک دەستنووسێکی تـازە دۆزراوەی پەخشانی کوردی بـە زاری کوردیـی ناوەنـدی (سـۆرانی)، کـە گوایـە بۆ سـاڵی ١٨١٢ دەگەڕێتـەوە، (٢) لە مێژووی پەخشانی کوردیدا لای زۆر لە توێژەران و نووسـەران بـە ڕووداوێکـی گرنـگ دادەنرێـت. ئـەم دەستنووسـانە لـە لایـەن دڵشـاد هیـوا و سـەنا حەسـەن بـە ڕێککـەوت لـە کتێبخانـەی ناسـیۆنالی فەڕەنسـی دۆزیویانەتـەوە، کۆیـان کردووەتـەوە و خسـتوویانەتە سـەر ڕێنووسـی کـوردی. (٣) ئـەم کۆمەڵـە دەستنووسـە وەک لـە پێشـەکی کتێبەکـەدا هاتـووە لـە لایـەن ڕۆژهەڵاتناسـی فەڕەنسـی ژان لـوی ئاسـۆلان دو شـێرڤیل (١٧٧٢- ١٨٢٢) کـۆ کراوەتـەوە، کە ناوبـراو لە نێـوان ساڵانی ١٨٠٦ تـا ١٨١٦ لـە کونسـوڵخانەی فەڕەنسـی لـە قاهیـرە کاری کـردووە، هەتـا مردنیشـی هـەر لـەوێ ماوەتـەوە. لـەم ماوەیـەدا کـە لـە قاهیـرە بـووە، هەوڵـی داوە دەسـتنووس بـە زمانـە ڕۆژهەڵاتییـەکان کۆ بکاتـەوە کـە هەندێک لەم دەستنووسـانە کتێبـی (الأمثـال والحکایـات) و (بحـر الحکایـات) و چەنـدان دەستنووسـی دیکەیـە. گوایـە ناوبـراو لـە قاهیـرە لـە

جامیعەی ئەزهەر ئەم دەقە عەرەبییانەی داوە بە چەند کوردێک بۆیان تەرجەمەی کوردی کردووە، وەرگێڕە کوردەکان نەناسراون و ساڵی تەرجەمەکردنیشیان دیار نییە، بەڵام ساغکەرەوەی دەستنووسەکان ساڵی ١٨١٢ی بۆ ڕێککەوتی نووسین و تەرجەمەکردنیان داناوە.(٤)

ئەم دەستنووسە تەرجەمە کراوانە هەر لە قاهیرە ماونەتەوە، تا لە ساڵی ١٨٢٥ وەزارەتی دەرەوەی فەڕەنسا ئەمانە و دەستنووسی دیکە بە زمانی جیاواز، بە یازدە سندووق دەگوێزێتەوە بۆ فەڕەنسا و لە کتێبخانەی ناسیۆنالی فەڕەنسی دەپارێزرێن.

بێگومان دۆزینەوەی ئەم دەستنووسانە بۆ زاری ستانداردی کوردیی ناوەندی دۆزینەوەیەکی گرنگە، بەتایبەت ئەم زارە کوردییە دەقی پەخشانی بە درەنگەوە پێ نووسراوە، ئەو دەقانەش کە لە سەدەی نۆزدەم نووسراون عەقیدەنامە، یان مەلوودنامەیەک بوون کە لە ڕووی ژمارەی لاپەڕەوە بە قەوارە بچووک بوون، بەڵام ئەوەی ئێستا دۆزراوەتەوە زۆریی ژمارەی لاپەڕەکانی ئەم دەستنووسانەیە. کۆکەرەوەی دەستنووسەکان لە پێشەکییەکەی ئاماژەی پێداوە کە نزیک بە ١٤ هەزار لاپەڕەی دەستنووس بە زمانی کوردیی ناوەندی و گۆرانی لە دووتوێی ٢٦ بەرگدا لە نێو ئەو دەستنووسانەدا هەیە، لەمانە ١٤ بەرگ بە کوردیی ناوەندییە و ١٢ بەرگیش بە زاری کوردیی گۆرانییە.(٥)

ئەوەی بۆ ئێمە جێگەی سەرنجە ئەم دەستنووسە چاپکراوانە کە خراونەتە سەر ڕێنووسی کوردی وەک دیارە بە زاری کوردیی ناوەندی نووسراون، بەڵام دەقەکان کۆمەڵێک کێشەیان هەیە کە پێویستە لە ڕووی مێژووی نووسین و زمان و ناوەرۆکەوە لە سەریان بوەستین و توێژینەوەیان لەسەر بکەین. زمانەکە لە ڕووی پێکهاتە و وشە و کەرەستەی ڕێزمانی تەواو کوردیی ناوەندی نییە، بە چەند زارێکی دیکەی کوردی تێکەڵ کراوە، بە ڕادەیەک ئەوەندە تێکەڵ کراوە بە ئاسانی ناتوانی لە دەقەکان تێ بگەی، وەک بڵێی نووسەر هەوڵی داوە زارەکان تێکەڵ بکات و زمانێکی یەکگرتووی کوردی دروست بکات، کە ئەم جۆرە هەوڵانە لە زمانی کوردیدا لە سەدەی نۆزدەم باو نەبووە، بەڵکوو لە سەدەی بیستەم بە تایبەت دوای سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزم، ئەم ڕەوتە هاتە

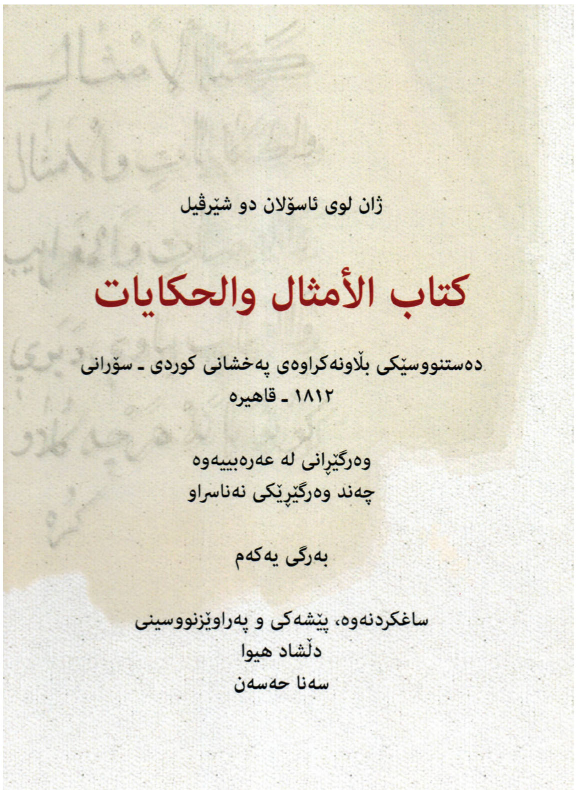

نێو زمانی کوردی، ئەویش بە ئامانجی یەکخستنی زمانی کوردی و بەرهەمهێنانی زمانێکی هاوبەشی کوردی بوو بۆ کورد.

لەم توێژینەوەیەدا هەوڵ دەدەین هەڵوەستەیەک لە سەر ئەم دەقانە بکەین و بە میتودی ئەکادیمی و لە ڕوانگەی زارناسیی کوردییەوە توێژینەوەی لەسەر بکەین بۆ ئەوەی ناسنامەی تەواوی ئەم دەقانە دەستنیشان بکەین، هەروەها لە ڕێی ناسینی دەقەکانەوە سەردەمی ئەم دەقە و مێژووی نووسینیشیان دیار بکەین.

لە پێشدا بە کورتی ئاماژە بە سەرهەڵدانی دەقی پەخشان بە زارە کوردییەکان دەکەین، دواتر دوو دەقی پەخشانی کوردی بە هەردوو زاری کوردیی باکوور و کوردیی ناوەندی لە سەدەی نۆزدەم نیشان دەدەین، ئەوجا دەقێکی (الأمثال والحکایات) دەخەینە ڕوو، بە خوێندنەوەیەکی زارناسی دەقەکە شی دەکەینەوە، بۆ ئەوەی لە ناوەڕۆکی دەقەکە و شێوازی نووسینی ڕوون بێتەوە کە ئەم دەقە لە چ سەردەمێک بەرهەم هاتووە.

سەرهەڵدانی پەخشانی کوردی بە زارە کوردییەکان

سەرهەڵدانی پەخشان بە زارە کوردییەکان لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا هەمیشە بابەتێکی جێگای مشتومڕ بووە، کە ئاخۆ کورد کەی دەستی کردووە بە زمانی کوردی، پەخشان بنووسێت؟ یەکەم دەقی پەخشان بە کام زاری کوردی بووە؟ ئەمانە و کۆمەڵێک لەم پرسانە هەمیشە هانمان دەدەن بە دوای دەستنووس و کتێبی کۆندا بگەڕێین، بە تایبەت ئەو دەقانەی کە لەلایەن ڕۆژهەڵاتناسانەوە کۆ کراونەتەوە و لە کتێبخانەکانی دەرەوە پارێزراون، چونکە ڕۆژهەڵاتناسەکان پێش ئێمە، لە هەوڵی کۆکردنەوەی ئەم دەستنووسانەدا بوون.

وەک ئاشکرایە زارە کوردییەکان بە درێژایی مێژوو بە جودا و دوور لە یەک گەشەیان کردووە، لە هەر سەردەمێک یەکێک، یان دوو دیالێکتی کوردی هاوکات لە کوردستان زمانی ئەدەبی بووە و شیعر و قەسیدە و داستانی پێ نووسراوە. کۆنترین زارێکی کوردی دەقی ئەدەبی پێ نووسرابێت، زاری کوردیی گۆرانە، کە لە سەدەی چواردەمی زایینییەوە بە شیعرەکانی مەلای پەرێشان دەست پێ دەکات و پەخشانیش بە دەقە ئایینییەکانی یارسان، کە بەشێکی زۆری ئەم دەقانە لە سەدەی نۆزدەم نووسراون. دەقی ئەدەبیی شیعر بە زاری کوردیی باکوور لە سەدەی شازدەمەوە بە شیعرەکانی عەلی حەریری و فەقێ تەیران و مەلای جزیری و ئەحمەدی خانی دەست پێ دەکات، بۆ دەقی پەخشانیش، چەند دەقێکی کۆن هەن، کۆنترینیان گوایە لە سەروبەندی سەدەی حەڤدەمی زایینییە کە لە لایەن عەلی تەرەماخی بە ناوی (صرف لسان کوردی) نووسراوە، (٦) ئەم دەستنووسە لە ڕێی مەلا مەحموودی بایەزیدییەوە دەستی ئەلێکساندەر ژابا کەوتووە و ئەویش دەیبات بۆ کتێبخانەی پیتەرسبورگ لە ڕووسیا. (٧) کتێبەکە شەرحی ڕێزمانی عەرەبییە بە کوردی.

دووەم دەقی پەخشان بە کوردیی باکوور

کتێبێکی پزیشکییە لە لایەن مەلا محەمەدی ئەرواسی، ئەم دەقە کتێبێکی (حەکیم جالینۆس)ـە لە عەرەبییەوە تەرجەمەی کوردیی باکوور کراوە، ساڵی نووسینی ئەم تەرجەمەیە بەوردی دیار نییە، بەڵام بەپێی زانیارییەکان لەبارەی ژیانی مەلا محەمەدی ئەرواسی لە دەوروبەری ساڵی ١٧٩٠ ژیاوە، ئەم تەرجەمەیەش هەر لەم دەوروبەرە بووە. (٨) دەقی دیکەی پەخشان بە کوردیی باکوور تەرکیب و زوروفی مەلا یوونسی خەلقەتینیە (١٧٩١ مردووە) لە کۆتایی سەدەی هەژدەم نووسراوە، کە ئەویش شەرحی ڕێزمانی عەرەبییە بە کوردی. سەبارەت بە دەقی ئەدەبی بە دیالێکتی کوردیی ناوەندی، درەنگتر دەستی پێ کردووە و بۆ سەدەی نۆزدەم دەگەڕێتەوە. شیعرەکانی مەلا محەمەدی هەزارمێردی ناسراو بە (ابن الحاج) (١٧٠٧- ١٧٨٤) کە خەڵکی دێی سنجوێی سەر بە ناوچەی سەردەشتە. ناوبراو نامیلکەیەکی هەیە بە ناوی (مەهدی نامە)، کۆمەڵە شیعرێک، یان نەزمێکی ئایینییە کە بە زاری کوردیی ناوەندی بە بنزاری موکریانی هۆنراوەتەوە. (٩) هەر لەم سەروبەندە و لەسەر هەمان نەزمی ئایینی نامیلکەیەکی دیکەی شیعری بە ناوی (تذكرة العوام، یان بەیتی ئەوەڵ و ئاخر) لە لایەن مەلا محەمەدی سیوچی(١٧٧٨ مردووە) نووسراوە کە خەڵکی گوندی (سیوچ)ی نزیک بانەیە. ئەم دوو دەقە شیعرییە بە بنزاری موکریانی هۆنراونەتەوە، (١٠) چونکە هەردوو شاعیر لە دوو گوندی ڕۆژهەڵاتی کوردستانەوە هاتوون و شێوەزارەکەیان سەر بە بنزاری موکریانییە. دواتر لە قوتابخانەی شیعری بابان لە سەر دەستی نالی و سالم و کوردی، ئەدەبی کلاسیکی کوردی سەرهەڵدەدات و تەکانێکی گەورە بە نووسین بەم زارە کوردییە دەدەن. بۆ دەقی پەخشانیش، کۆنترینیان نووسراوێکی مەولانا خالیدی نەقشبەندییە (١٧٧٩– ١٨٢٧ز) بە ناوی (عەقیدەنامەی کوردی) تێیدا بە زمانی کوردی بە زاری کوردیی ناوەندی (شێوەزاری سلێمانی). (١١) باسی عەقیدەی دینی ئیسلام دەکا. بەپێی لێکدانەوەی ژیان و مانەوەی مەولانا لە سلێمانی پێی دەچێت لە ساڵی ١٨١١ نووسرا بێت.(١٢) ئەو زمانەی کە ئەم عەقیدەنامەیەی پێ نووسراوە، بە زمانێکی پاراو و ڕەوانی کوردی باسی باوەڕەکانی ئیسلام دەکات. دەقی دووەمی پەخشان بەم زارە مەولوودنامەی شێخ حوسێنی قازییە (١٧٩١ – ١٨٧٠ز) کە ئەویش دەقێکی پەخشانە بۆ ساڵانی ١٨٦٠ دەگەڕێتەوە. ئەم مەلوودنامەیەش دەقێکی عەرەبییە و تەرجەمەی کوردی کراوە.(١٣)

بەم ڕیزبەندییە بۆ مێژووی سەرهەڵدانی دەقی پەخشان بە کوردیی ناوەندی، عەقیدەنامەی کوردیی مەولانا، تا ئێستا بە کۆنترین دەقی پەخشانی کوردیی ناوەندی دادەنرێت، ئەمە تەنانەت ئەگەر دۆزینەوەی ئەم دەستنووسە نوێیانەش، کە لێرە باسی لێوە دەکەین، ڕاست بێت کە گوایە لە ١٨١٢ نووسراون.

هەموو ئەم دەقانە، بە تایبەت دەقە ئەدەبییەکانی کە بە هەردوو دیالێکتی

سەرەکیی کوردی (کوردیی باکوور و ناوەندی) نووسراون لە ماوەی سەدەی هەژدەم و نۆزدەم و تا دەگات بە سەرەتای سەدەی بیستەمیش، تایبەتمەندییەکانی هەردوو دیالێکتی کوردی پێوە دیارە و هیچ کام لە شاعیرانی ئەم دوو زارە، هەوڵیان نەداوە ئەم دوو زارە بە وشە و کەرەستەی ڕێزمانی تێکەڵ بە یەک بکەن، یان هەوڵ بدەن لەم تێکەڵکردنە زمانێکی هاوبەشی کوردی دروست بکەن.

بۆ ئەوەی بزانین پەخشانی ئەو سەردەمە چۆن بووە، دوو بڕگە وەک نموونەی دەقی پەخشانی کوردی هەردوو زاری کوردی وەردەگرین کە لە سەدەی نۆزدەم نووسراون. ئەمەی خوارەوە بڕگەیەکە لە عەقیدەنامەی مەولانا خالیدی نەقشەبەندی:

«پردی قیامەت کە پردێکە لە موو باریکترە، لە تیغ تیژترە، بە ئەمری خودای تەعالا دەینێنە سەر پشتی جەهەننەمی، ئەمر دەکەنە هەموان بە سەریدا ڕابوورن. هەر کەسێ بەهەشتی بێ، هێندێک وەک برووسکە، هێندێک وەک با، هێندێک وەک ئەسپی لنگ بە سەریدا ڕادەبوورن. هەر کەسێ جەهەننەمی بێ پێی هەڵدەخلیسکێ دەکەوێتە جەهەننەمەوە، خودای تەعالا وەهای پێ موقەدەرە هەر کەس لە دنیادا لەسەر ڕێگای شەریعەتدا چاتر ڕابووردبێ، لەسەر پردی قیامەتدا چاتر ڕادەبووریێ» (١٤)

بڕگەیەک لە دەقێکی پەخشان بە کوردیی باکوور لە چیرۆکەکانی مەلا مەحموودی بایەزیدی:

«حیکایەت دکەن، مەلایەک د کوردستانێدا هەبوو، ناڤێ (مەلا بازید)، ئەکسەری وەعز و شیرەت ددایە ئەکرادان، و ل مزگەفتێ نەسیحەت دکرن، و د وەعزێدا دگۆت: ئەی جەماعەتێ موسلمین، هەرچی کەسێ ژ وە دوو دەست جل و لباس هەبن، یەکی د ڕیا خودێدا بدەتە ژاران، هەرچی کەسێ ژ وە دوو نان هەبن، یەکی د ڕیا خودێدا بدەنە فەقیران، مەگەر ژنا مەلا بازید ژی هابوویە گوهداریێ، ئەڤ شیرەتێد مێرێ خوە دبهیستن، وەکو ڤەگەریا و چوویە مالا خوە، دوو دەست جلێ مەلا بازید هەبوون، یەک بەرشوو بوو، یەک دشوشتن، ئێ دنی بەر دکرن، ژنا مەلا بازیدی ئینان، ئەو دەستێ جلێد مەلای کو بەرشوو بوون، دایە ژاران و نیڤەکا نانێ حازر هەی، دایە فەقیران.(١٥)

لەم دوو دەقەدا بە ڕوونی دیارە کە دەقی پەخشانی کوردی لەو سەردەمە هەر دیالێکتە و تایبەتمەندیی خۆی هەبووە هیچ کام لەم دوو دەقە هەوڵ نەدراوە دوو زار بە وشە و ڕێزمان تێکەڵ بکرێن، تەنانەت لە دەقی ئەدەبی شیعری و قەسیدەش ئەم هەوڵانە لای هیچ یەک لە شاعیرەکان لەو سەردەمەدا نەبووە. ئەگەر هەندێک شاعیری کلاسیکی جاروبار چەند وشەی زارێکی دیکەی کوردی لە شیعرەکانی بەکار هێنابێ، ئەمە بە شێوەیەکی ڕەمەکی بووە، هەرگیز بۆ ئەوە نەبووە کە زمانیکی یەکگرتووی کوردی دروست بکەن. بۆ نموونە نالی لە هەندێک لە شیعرەکانی کۆمەڵێک وشەی بەکار هێناوە کە ئەمڕۆ ئەم وشانە لە بنزارەکانی پارێزگای سلێمانی نەماون، زیاتر لە موکریانی و سۆرانیی پارێزگای هەولێر

هەن، یان هەندێکیان ئێستا لە کوردیی باکووردا ماون وەک ئەز، ئەتۆ، ئەمن، لەکن، دەبێژم، بڵا، بێن،.. تاد. (١٦) ئەمانە هیچیان بۆ ئەوە نەبووە کە نالی هەوڵی دابێت زمانێکی یەکگرتووی ئەدەبی بۆ کورد دروست بکات، ئەمە بەشێوەیەکی ڕەمەکی بووە، بە ئەنقەست و بە پلان نەبووە. لە لایەکی دیکەوە ئەم وشە و کەرەستە ڕێزمانییانە لەو سەردەمەدا لە شێوەزارەکەی خۆیدا هەبووە و دواتر گۆڕانی بەسەردا هاتووە و ئێستا نەماوە. (١٧) ئەمە بەشێکە لە پرۆسەی گۆڕانی زمان کە هەندێک وشە لە زمان کۆن دەبێت و چیدی بەکار نایەت، یان هەندێک پێکهاتەی ڕێزمانی لە زمان ئاسانتر دەبێت و شێوە کۆنەکەی لە دەست دەدات.

لەو سەردەمەدا دەقی ئەدەبی، خۆڕسک بووە و هەڵقوڵاوی ئەو ناوچەیە بووە کە ئەو دەقە ئەدەبییەی لێ پەیدا بووە. زمان بۆ فێرکاری و گەیاندنی پەیامی دینی بە خەڵک ئامرازێک بووە، هەوڵ نەدراوە لە ڕێی زمانەوە خزمەت بە ناسیۆنالیزمی کوردی بکرێت بۆ بەرهەمهێنانی زمانێکی هاوبەشی ئەدەبی، چونکە لە سەدەی نۆزدەم ناسیۆنالیزم نە بە بیر و نە بە شێوەیەکی ڕێکخراو هێشتا نەهاتووەتە ناو کۆمەڵگەی کوردی تا هەوڵی یەکخستنی زمان بدات.

خوێندنەوەیەکی زارناسی بۆ دەقەکانی کتێبی (الأمثال والحكايات)

کتێبی (الأمثال والحكايات) کۆمەڵە دەقێکن، وەک دیارە کە بە زاری کوردیی ناوەندییە، بەڵام دیار نییە سەر بە کام بنزاری ئەم زارەیە. ئەگەر سەرنجی دەقە پەخشانەکەی مەولانا خالید بدەین، دەتوانین بە ئاسانی ئەوە دەستنیشان بکەین کە زارە کوردییەکەی بە بنزاری ناوچەی سلێمانی و دەوروبەری نووسراوە، هەمان ئەو زمانەیە کە ئەوسا لە میرنشینی بابان لە سەدەی نۆزدەم زمانی ئەدەبی بووە، چونکە دەقە ئەدەبییەکانی قوتابخانەی شیعری بابان زادەی ناوچەی شارەزوور و شارباژێر و سلێمانییە، کە ئەم بنزارەی کوردیی ناوەندی لەو سەردەمەدا بوو بە زمانی ئەدەبی و دواتریش لە سەرەتای سەدەی بیستەم وەک زارێکی ستاندارد لە باشووری کوردستان پەرەی پێ درا. هەرچی دەقە دۆزراوەکانی کتێبی (الأمثال والحكايات)ـە، لەم شێوازە ئەدەبییە لای داوە و بە بنزارێکی ناوچەیی نووسراوە کە بە ئاسانی دەستنیشان ناکرێ کام بنزاری کوردیی ناوەندییە. لە خوارەوە چەند برگەیەک لەم دەقە پەخشانییە دەخەینە ڕوو، هەروەها لە ڕووی زارناسییەوەش شیکردنەوەی بۆ دەکەین:

«کوڕە (١٨) ، هێلانێکی لە بۆ خۆی چێ کردبوو، هێلکەی دەناودا کردن لەسەر ڕێبازی فیلی، فیلیش قاعیدەی وەها بوو کە هەموو ڕۆژێ بە وی ڕێبازیدا دەهاتە سەراوی. لە ڕۆژێکی لە ڕۆژان لە قاعیدەی خۆی ئەیبرێ، فیل هاتە سەراوی. دەناو ڕێبازی خۆیدا پێ لە هێلانی کلاوکوڕەی نا و هەمووی خراپ و وێران کرد، هێلکەی دە وی هەموو شکاندن، هەر چە تێدا بوو هەمووی بە تەلەف برد. دەما کلاوکوڕەی نواڕی، هێلانی دی کەوا

فیلی چی دەگەڵ کردووە، لە پاشی ئەوەندە زەحمەتی بۆ خۆی پێوە بردبوو، هەر لە جێ زانی کە ئەو کار و کرداری فیلییە. غەیری وی پێ (ی) کەس ئەوهە نەکردووە. پاشی وی خەبەری، کڵاوکوڕە فڕی و هەتا چووە سەر سەری فیلی بە گریان گریان، پاشی گوتی: ئەی پادشای من ئەوە چییە کە تۆی هەڵگرتووە سەراوی، کارێ کە تۆ پێت لە هێلانێ من ناوە و هەمووت وێران کردووە و هێلکەی دە من هەمووت شکاندوون، بێچووی دە منت هەموو کوشتوون، دەگەڵ پێلێنانی ئەوەندەت هەنەک بە من کردووە، ئەزت بە فەقیر حیساب کردووم و هیچ مولاحەزەی حاڵی منت نەکردووە. فیل گوتی: ئەوەیە ئەزی هەڵگرتم ئەسەر ئەوی کاری، وەهای گوت و ڕۆی. پاشی کڵاوکوڕە وەرگەڕیا و هاتە کن پۆلی مورغان، شەکوای خۆی لە کن ئەوان کرد» (١٩).

برگەیەکی دیکە لە دەقەکان:

«پیاوی دەبەرێ گوتووە، مرۆیەک ڕابووری دەناو هەندەک ئەشکەوتانەوە لەوێندەرێ جێخەزێنێکی لە بۆ وەدەرکەوت، ئەرزی هەڵکەند، گەیشتە سەر چتێکی، بە عەمری خۆی چتی وەهای نەدیبوو، هەر کە هەڵی شکاوت ڕوانی کە خەزێنیکی یەکجار زۆر و زۆرداوە. دە دڵی خۆیدا گوتی ئەگەر ئەوەی خەزێنی دەرئینم، ببەم ماڵێ، وە حەرز بکەم، نەقڵ بکەم، کەم کەم زەمان لە من درێژ دەبێتن، ئەمن مەشغول بەوان بکا و ئەز لە نیوەی ئەوەی من مەنع دەکا لە لەزەتی و کەیفکردنی بەوەی، ئەما ڕای چاک ئەوەیە ئەز چەند پیاوێکی دە حەماڵ بەکرێ بگرم، دا لە بۆ منی بگوێزنەوە، بێننە ماڵی من» (٢٠).

کۆکەرەوە و ساغکەرەوەی دەقەکان دڵشاد هیوا، دەڵێت «لە ڕووی زمانی گێڕانەوەوە، دەقەکە زۆر زوو خۆی بەدەستەوە دەدات و هەر لە یەکەمین لاپەڕەکانی سەرەتاوە، هەست بەوە دەکەین، کە بە شێوەئاخاوتنی سۆرانیی هەولێر نووسراوە، بەڵام هەولێرییەک، کە بارگاوییە بە ژمارەیەکی زۆر لە وشە و زاراوەی کرمانجی، لوڕی تا هەورامی و موکریانی و گەرمیانی، هەر بۆیە دەتوانرێ بگوترێ ئەم دەقە مۆزایکێکە لە زار و بنزارەکانی زمانی کوردی و نموونە و شێوەئاخاوتنی هەموو ناوچەکانی تێدایە، تەنانەت دەتوانرێ ناوی بنرێ، زمانی ستانداردی کوردی بەر لە دوو سەد ساڵ» (٢١). بەپێچەوانەی ئەم بۆچوونە، ئەگەر لە ڕووی ئاستەکانی زمانەوە لەم دەقە و دەقەکانی دیکەی ئەم کتێبە ورد بینەوە، بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە ئەم دەقانە شێوەئاخاوتنی هەولێر نییە، بەڵکوو زیاتر بە شێوەئاخاوتنی موکریانی دەچێت، بەڵام موتوربە کراوە بە وشە و کەرەستەی ڕێزمانی بنزارەکانی دیکەی کوردیی ناوەندی وەک بنزاری سۆرانی (هەولێری)، گەرمیانی، سلێمانی،.. ئەوجا زاری دیکەی کوردی وەک کورمانجی و هەورامی و کەڵهوڕی.

بە شێوازی نووسینەکەیەوە دیارە کە نووسەرەکە (وەرگێڕەکە) کوردییەکەی لە ژێر کاریگەریی زمانی فارسیدایە، چونکە کۆمەڵێک وشە و زاراوەی فارسی بەکار هێناوە زیاتر لە نێو ڕۆشنبیر و نووسەرانی کوردی

ئێران (ڕۆژهەڵاتی کوردستان) دا باوە کە پاشخانی ڕۆشنبیرییان فارسییە، هەندێک لەم وشە فارسییانە ئەمانەن: قاعیدە (ل٣٧)، تەلەف (ل٣٧)، مولاحەزە (ل٣٨)، ئەسەر (ل١١٧)، مورغان (ل٣٨)، شکاوت (هەڵی شکاوت) (ل٤٢)، غوسسە (ل١١٧)، ڕاحەت (ل١٢٨)، لوغەت (ل٤٥)، دانشوەری (ل٥١)، بەرڕەسی (ل٤٧)، نیگاهکردن (ل٥٠)، بەیان کردن (ل٥٢)، ناگەهان (ل٦٥)، خوانەندە (ل٦٧)، سەعی (ل٨٤)، عەکس (ل٨٢)، مەردەکە (ل٦٩)، زیندەگانی (ل٨٦)، شەئن (ل٨٧)، موزیر (ل٨٨)، چەندانکە (ل٩١)، میسل (ل١١٨)، هەمشاری (ل١٠٣)، ئەسباب (ل١١٢)، دەفعە (ل١١٤)، تەهیە (ل١١٦)، قەرارگرتن (ل١٢٨)، محاوەرە (ل١٣١)، موکالەمە (ل١٧١).. تاد ئەم وشانە لە زمانی کوردیی کوردەکانی ڕۆژهەڵات باوە نەک لە باشوور، باشوور زیاتر لە ژێر کاریگەریی عەرەبیدایە.

دەقەکە بەگشتی لە ڕووی ئاستەکانی زمانەوە، بە تایبەت ڕێزمانەوە زیاتر ڕێزمانی موکریانی بە سەردا زاڵە نەک هەولێری، ئەمە هەرچەندە بنزاری هەولێری لەگەڵ موکریانی نزیکی هەیە. لە خوارەوە هەندێک لەم تەیبەتمەندییانە ڕوون دەکەینەوە و لەگەڵ دەقەکان بەراوردی دەکەین (٢٢):

سەرچاوە و ژێدەر:

١- خوێندکاری دوکتۆرا لە بواری پلانی زمان لە زانکۆی ساینس لە مالیزیا.

٢- ژان لوی ئاسۆلان دو شێرڤێل، کتاب الأمثال والحکایات، دەستنووسێکی بڵاوکراوەی پەخشانی کوردی – سۆرانی، ١٨١٢ – قاهیرە، وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: چەند وەرگێڕێکی نەناسراو، بەرگی یەکەم، ساغکردنەوە و پێشەکی و پەراوێز بۆ نووسینی: دڵشاد هیوا، سەنا حەسەن، بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، چاپخانەی ڕۆکسانا، هەولێر، ٢٠١٩.

٣- لە لایەن هەردوو ساغکەرەوەی دەستنووسەکان لە ڕێککەوتی ٢٠١٩/١١/١٤ سەبارەت بە چۆنیەتی دۆزینەوەی دەستنووسەکان، لە ئەکادیمیای کوردی کۆڕێک پێشکەش دەکەن. هەندێک لە ئامادەبووانی ئەم کۆڕە، ئەم دەقە تازە دۆزراوانەیان زۆر بەرز نرخاند و وەک ڕووداوێکی سەدە وەسفیان کرد، کە ئەم دۆزینەوەیە ئەوەندە گرنگە ڕەنگە هیچ دۆزینەوەیەکی دی وەک ئەوە لەم سەدەیە لە مێژووی نووسینی کوردی نەبووبێت. نووسەرێکی دی لەم کۆڕە ئاماژەی بەوە دا کە ئەم دۆزینەوەیە وا دەکات جارێکی دی مێژووی زمانی کوردی بنووسرێتەوە.

٤- هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٧٠.

٥- هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٩.

٦- دوکتۆر مارف خەنەدار، دەستووری زمانی عەرەبی بە کوردی، عەلی تەرەماخی، سەدەی حەڤدەمی زایین، چاپخانەی (دار الزمان)، بەغدا، ١٩٧١. ل ٧-١٤.

٧- کوردناسی هۆڵەندی میشیل لەیزینبێرگ لە توێژینەوەیەکی سەبارەت بەم دەقە پەخشانەی عەلی تەرەماخی پێی وایە بۆ سەدەی هەژدەمی زایینی دەگەڕێتەوە نەک سەدەی حەڤدەم بڕوانە:
M. Leezenberg, Elî Teremaxî and the vernacularization of medrese learning in Kurdistan. Iranian Studies, 47(5). (2014. Pp. 713-734

٨- تەحسین ئیبراهیم دۆسکی، ل دۆر ئەدەبێ کرمانجی، بڵاوکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، هەولێر، ٢٠٠٤. ل.١٩٠.

٩- مەلا محەمەدی حاجی حەسەن (ابن الحاج)، مەهدی نامە، لێکۆڵینەوە و پێشکەشکردنی: محەمەد عەلی قەرەداغی، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٥. ل١٤.

١٠- مەلا محەمەدی سیوچی، تذکرة العوام، یان بەیتی ئەوەڵ و ئاخر، لێکۆڵینەوەی: محەمەد عەلی قەرەداغی، چاپی یەکەم، چاپخانەی کامەرانی، سلێمانی، ١٩٧٩.

١١- محمدی مەلا کریم، «عەقیدەی کوردیی مەولانا خالیدی نەقشبەندی»، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق، بەرگی هەشتەم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغدا، ١٩٨١. ل٢٠٠.

12-Farhad Shakely, The Modern Kurdish Short Story, Uppsala University, Sweden, 2016. P.31

١٣- د. فەرهاد پیرباڵ، مێژووی وەرگێڕان لە ئەدەبیاتی کوردیدا لە کۆنەوە تا ١٩٣٢، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٢. ل.٥٥.

١٤- محەمەدی مەلا کریم، «عەقیدەی کوردیی مەولانا خالیدی نەقشبەندی. ل.٢٢١ — ٢٢٢.

١٥- ڕەشید فندی، چل حیکایەتێد مەلا مەحموودێ بایەزیدی، ١٧٩٩-١٨٦٧، بڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤. ل.٩٠.

١٦- کەریم شارەزا، نالی و زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی، بەغدا، ١٩٨٤.

١٧- بۆ نموونە جێناوی کەسی سەربەخۆی (ئەز) کە ئێستا لە زاری کوردیی باکوور و گۆران - هەورامی هەیە و لە کوردیی ناوەندی نەماوە، لە سەدەی نۆزدەم لە دەقە شیعرییەکانی مەهدی نامە و (تذکرة العوام)دا هاتووە، هەروەها لە شیعرەکانی وەفایی و (نالی)ش بەکار هاتووە، کە ئەمە بەڵگەیە ئەو کاتە ئەم جێناوە هەبووە.

١٨- کورە، یان کڵاوکورە: باڵندەیەکی بچکۆلەیە، بەقەد چۆلەکەیەک دەبێ، کڵاوێکی لەپەڕی بەسەرەوەیە.

١٩- ژان لوی ئاسۆلان دو شێرڤێل، کتاب الأمثال و الحکایات. ل٣٧

٢٠- هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٤٢

٢١- هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٢٤

٢٢- مەبەست لە شێوەزاری هەولێری، هەمان شێوەزار، یان بنزاری سۆرانی کوردیی ناوەندییە کە لە پارێزگای هەولێر لە ناو شاری هەولێر و قەزا و ناحیەکانی قسەی پێ دەکرێ، شێوەزارە ناوچەییەکانی بەیەک دەچێت و ئەو تایبەتمەندییانەی هەیە کە لێرەدا باس کراون.